

ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТ РИСКЛАРИНИНГ ГУРУХЛАНИШИ

*Сагдиев Равшан Сайфуллаевич**Мустақил тадқиқотчи*

Аннотация: мақолада рискларнинг моҳияти кўриб чиқилган ва рискларнинг асосий таснифлаш, гуруҳлаш белгилари аниқланган, “риск” ва “ноаниқлик” тушунчаларининг ўзаро боғлиқлиги, инновацион риск моҳиятини аниқланган ва инновацион фаолиятда рискларни тизимлаштириш, гуруҳлаштиришда турли ёндашувлар таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: риск, ноаниқлик, инновацион риск, инновацион фаолият, инновацион маҳсулот, инновацион цикл, инновацион лойиҳа.

1. Кириш.

Ўзбекистонда бозор моносабатлари ривожланиши билан хўжалик юритувчи корхоналар муваффақиятининг асосий омили янги лойиҳа ёки замонавий маҳсулот ишлаб чиқишга қаратилган инвестицион фаолияти бўлди. Рақобатбордош компаниялар учун инновацион технологияларни жорий этиш жуда муҳим масаладир. Фақат ўзларининг инновацион фаолиятларини ривожлантирадиган ва доимий равишда янгиликни қидириб топадиган компанияларгина жаҳон бозорида муносиб ўрин эгаллашлари мумкин. Шу билан бирга фаолиятнинг, лойиҳаларнинг, инновацияларнинг муваффақияти рискларни қанчалик тўғри баҳоланганлиги ва таҳлил қилинганлигига боғлиқ бўлади. Ўз навбатида бу борадаги ноаниқлик рискни пайдо бўлишига сабаб бўлади ва унинг оқибатларини кўчайтиради. Шу сабабли уларни тўғри баҳолаш, бошқариш, гуруҳлаштириш улар оқибатлариини қамайтиришга хизмат қилади.

2. Адабиётлар шарҳи.

Иқтисодий фан ва амалиётда рискларни яхлит назарияси ҳали шакллантирилмаган. Илмий адабиётларда 50 дан ортиқ турли риск мезонлари ва 250 дан ортиқ турлари келтирилган. Биринчи маротоба, риск тушунчаси тадбиркорликнинг функционал хусусияти сифати XVII-асрда француз иқтисодчиси R.Cantillon томонидан илгари сурилган, у тадбиркорни ноаниқлик шароитида қарорлар қабул қиладиган ва ўз манфаатларини қондирадиган шахс сифатида қараган.

Рискларнинг назарий жиҳатдан категория сифатида намоён бўлиши ва илмий иқтисодий таҳлил объектига айланиши фақатгина XVIII-асрдан бошланган. Жаҳон иқтисодиётида тадбиркорлик рискларининг классик ва неоклассик назарияси алоҳида ўрин тутди.

Классик риск назариясининг асосий жиҳатлари N.U Senor ва R.V.Mann лар томонидан XIX-асрда шакллантирилган. Ушбу назария тарафдорлари тадбиркор даромадларининг умумий таркибида келажакда эҳтимолий йўқотишларнинг ўрнини қоплаш мақсадида риск учун ҳақ тўланиши кераклигини таъкидлашган [1].

Классик назарияда риск маълум ҳаракатларнинг натижаси бўлган харажатларни математик кутилиши билан аниқланади. Аслида рискнинг моҳияти қабул қилинган ёки қабул қилинмаган қарорлар натижасида юзага келадиган йўқотишларга қаратилган. Кейинчалик эса С.Филин [2], А.Стрельцова [3], М.В.Грачева [4], П.Грабовой [5], С.М.Илляшенко [6] ва бошқалар ишларида рискнинг классик назарияси ривожлана борди ва бунда риск тушунчаси корхона ресурслари ва жалб қилинган ресурсларни йўқотиш, олинмаган фойда ва қўшимча харажатларнинг пайдо бўлиш эҳтимоли (тахдиди) сифатида изоҳланади.

Рискнинг неоклассик назарияси вакиллари рискнинг моҳиятини кўриб чиқаётганда рискни воқеа натижаси эмас, балки риск хатти-ҳаракатлар натижаси деб аташади. А.П.Альгина [7], И.Т.Балабанова [8], Ю.С.Масленчикова [9], Е.Е.Егорова [10], Е.В.Серегин [11] ва бошқалар риск муқобил ечимларни қабул қилиш мумкин бўлган вазиятда ноаниқликни енгишга қаратилган фаолият, ҳаракат сифатида кўриб чиқилади. Шунингдек фаолият ва ҳаракат давомида ижобий ёки салбий оқибатларни ўз ичига олган рискли воқеа эҳтимолини баҳолаш мумкин бўлади.

Инновацион рисклар бу ўз навбатида кам ўрганилган риск гуруҳларини ташкил этади ва В.А.Василенко, В.Г.Шматько [12], П.П.Микитюк [13], С.В.Онишко [14] ва бошқалар асарларида ўз аксини топган.

Инновацияларни жорий этиш даврида пайдо бўладиган рискларнинг ҳар хил турлари ва шакллари, улар намоён бўлишининг салбий оқибатлари, шунингдек, уларни мутлоқо йўқ қилишнинг мумкин эмаслиги, сабаб-оқибат муносабатларини ва рискли воқеалар оқибатларини камайтириш йўллари янада таҳлил қилиш зарурлигини белгилаб бериши табиий ҳисобланади.

3. Тадқиқот методологияси.

Тадқиқот жараёнида иқтисодий ва тизимли таҳлил, маълум белгиларга кўра таснифлаш, таҳлил ва синтез, назарий ва эмперик адабиётларни танқидий таҳлил қилиш ва ёндашувларни таққослаш, индукция ва дедукция усуллари қўлланилди.

4. Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Риск моҳиятини таҳлил қилишда “ноаниқлик” тушунчасидан бошлаш керак. Риск ва ноаниқлик тушунчалари ўзаро чамбарчас боғлиқ тушунчалардир. Моҳиятан эса ноаниқликлар рискнинг асосий сабабидир. Бинобарин, йўқотиш

рискини келтириб чиқарадиган ноаниқликлар ҳажмини камайтириш инновацион фаолиятда муҳим аҳамият касб этади.

Инновацион фаолиятда ноаниқликлар пайдо бўлишининг асосий сабаблари кўйидагилардан иборатдир:

- Рақобатчилар ёки ҳамкорлар фаолиятидаги ноаниқликлар;
- бошқариш объекти ва ижтимоий-иқтисодий муҳит ривожланишининг прогноз кўрсаткичларининг ноаниқлиги;
- мақсад ва мезонларнинг ноаниқлиги, шунингдек қарорларни қабул қилиш жараёнида кўплаб омилларни ҳисобга олиш зарурлиги;
- қарор қабул қилиш учун зарур бўлган маълумотларнинг, айниқса миқдорий маълумотларнинг йўқлиги;
- қарорларнинг илмий асослаш учун вақт омилининг етишмаслиги.

Жумладан, Васильева [15] инновацион фаолиятда ноаниқликларни аниқлайдиган омилларни учта гуруҳга бўлади. (1-расм)

Инновацион фаолиятда ноаниқлик омиллари

1-расм. Инновацион фаолиятда ноаниқликни келтириб чиқарадиган омилларнинг асосий гуруҳлари [16]

Инновацион рискларнинг умумлаштирувчи омили – бу тадбиркор ва инвесторларнинг молиявий рискларидир, бунда молиялаштирилаётган лойиҳани тугатилиши сабабларидан қатъи назар, йўқотишлар ҳисобланади.

Иқтисодий адабиётларда инновациялар риск феноменини тавсифлашда терминологик изчиллик йўқ, “инновация rischi”, “инновацион фаолият rischi” ва “инновацион риск” каби синоним атамлардан фойдаланилади. 1-жадвалда инновациялар учун рискларни аниқлашга доир ёндашувларни тизимлаштириш бўйича маълумотлар келтирилган.

Рискларни таснифлаш уларни кейинчалик бошқариш учун турли хил рискларни аниқлашга имкон берадиган ўта муҳим услубий воситадир. Илмий адабиётларда рискларнинг ягона таснифи йўқ. Турли муаллифлар рискларни тизимлаштиришнинг турли усуллари таъкидлайдилар, бу эса ушбу ҳодисанинг кўп қиррали ва мураккаблигидан далолат беради.

1-жадвал

Инновация rischiни аниқлаштириш бўйича ёндашувлар [16]

Муаллифлар	Тарифнинг мазмуни
В.Г.Медынский	Инновация rischi – бу бозорда талаб қилинмайдиган инновацияларни ишлаб чиқишга маблағларни йўналтирилганлиги натижасида тадбиркор фирма томонидан инвестицияларини йўқотиш эҳтимоли, шунингдек кутилаётган натижани бермайдиган янги бошқарув қарорларини ишлаб чиқишда юзага келадиган йўқотишлар эҳтимоли
С.А.Филин	Инновацион риск – бу янги товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришга, янги ускуна ва технологияларни ривожлантиришга инвестиция қилишдир ва бу бозорда кутилган талабни топа олмаслик эҳтимоли, шунингдек бошқарув жараёнларига инновацияларни киритишда кутилган самарани бермаслик эҳтимоликлари
В.А.Василенко ва В.Г.Шматько	Инновацион риск – бу ҳар қандай инновацион жараёнлар, янги маҳсулот, товарларни ишлаб чиқариш ва уларнинг савдо, ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техник лойиҳаларни амалга ошириши билан боғлиқ фаолиятда юзага келадиган рисклардир

С.В.Онишко ва бошқалар	Инновацион риск – бу ҳар хил, илмий, техник, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, экологик рискларни белгиловчи барча омилларнинг биргаликдаги ҳаракатларининг натижасидир
Т.В Васильева	Инновация rischi – бу инновацион фаолиятни амалга оширишга инвестиция киритишга, инноватор томонидан қўйилган мақсадга эришмаслик эҳтимоли билан ифодаланадиган ва венчур лойиҳасини амалга оширишнинг ноаниқлик ёки уни баҳолашнинг субъективлигидан келиб чиқадиган келиб чиқадиган ҳар хил турдаги йўқотишлар rischi
М.В.Корчагина ва К.С.Мухиддинов	Инновацион риск – асосий мақсади янги маҳсулот яратиш ёки инновацияларни амалга ошириш бўлган корхоналарнинг инновацион (навторлик) фаолияти билан боғлиқ бўлган рисклари
R.S.Sagdiev	Инновацион риск – бу инновацион ғояни ишлаб чиқаришдан бошлаб уни бозорда амалга оширилишигача бўлган риск омилларининг ноаниқлиги ва олдиндан айтиб бўлмайдиганлиги натижасида юзага келадиган риск, бошқача айтганда, бу инвестиция қилинган маблағларни йўқотиш эҳтимоли

Маҳаллий ва хорижий олимларнинг фикрларини умумлаштириш асосида инновацион рисклар қўйидаги турларга ажратилади:

- Инновацион лойиҳани етарли даражада молиялаштирмаслик rischi;
- янги маҳсулотни бозорга чиқишида унинг лозим даражада қўллаб-қувватламаслик билан боғлиқ рисклар;
- малакали ходимларнинг етишмаслиги билан боғлиқ рисклар;
- инновацион лойиҳа фаолиятида ташқи муҳит омилларининг, бозор ривожланиш истиқболлари ва рақобатчилар хатти-ҳаракатларини етарлича ҳисобга олмаслик rischi
- инновацион лойиҳани жорий этишда маркетинг рисклари;
- инновацион лойиҳани нотўғри танлаш rischi;
- инновацияларга эгалик ҳуқуқини таъминлаш билан боғлиқ ва бошқа рисклар.

Юқоридаги инновацион риск турларини инновацион фаолият билан шуғулланадиган корхона мисолида янада ёрқинроқ тасавурга эга бўлиш учун уларнинг вужудга келиши ва амалий натижаси 2-жадвалда келтирилган

Корхонанинг инновацион фаолияти рискларининг таснифи [16]

Риск категорияси	Риск тури	Риск номи	Риск таъсири	
Бевосита рисклар	Инновацион маҳсулот рисклари	Инновацион маҳсулотни нотўғри индентификациялаш туфайли инновацион маҳсулотнинг талабга жавоб бермаслик rischi	Инновацион маҳсулотга талабнинг йўқли ва инновацион даромаднинг пасайиши, қилинган инвестициялар бўйича зарарлар	
		Инновацион маҳсулотни сифатсиз амалга ошириш rischi		
		Истеъмолчи ва инновация субъектининг инновацион маҳсулотнинг қийматини баҳолашдаги фарқлар rischi	Инновацион маҳсулот нархининг режалаштирилган нархдан паст бўлиши, инновацион маржанинг пасайиши оқибатида инновацион маҳсулотга қилинган инвестицияларнинг қоплаш муддатининг узайиши	
	Инновацион жараёнларнинг рисклари	Инновацион цикл босқичларининг белгиланган муддатларда бажарилмаслик rischi	Инновацион циклни молиялаш-тиришнинг кечикиш rischi	Инновацион циклнинг узайиши, маҳсулотнинг бозорда умр кўриш муддати қисқариши ва инновацион даромадларнинг камайиши
		Ҳамкорлик rischi (таъминотдаги узилишлар)		
		Инновацион маҳсулот рақобат хавфи	Инновацион маҳсулотни бозорга ўз вақтида етказиб бермаслиги, инновацион даромаднинг камайиши	
Билвосита рисклар	Инновацион маҳсулот	Кутилмаган рақобат хавфи	Инновацион маҳсулотга талабнинг ёки нархнинг пасайиши, инновацион маржанинг қисқариши ва маҳсулотга қилинган инвестицияларнинг қоплаш муддатининг узайиши	
		Истеъмолчиларнинг тўлов қобилиятининг пасайиш rischi		

Инновацион жараёнларнинг рисклари	Инновация субъектларининг молиявий барқарорлик rischi	Инновацион циклнинг узайиши, маҳсулотнинг бозорда умр кўриш муддати қисқариши ва инновацион даромадларнинг камайиши. Ёмон ҳолатда эса инновацион циклларнинг тўхташи, сарф қилинган харажатларнинг йўқотилиши
	Инновацион маҳсулотни бозорга чиқаришга халақит беодиган қонунчилик ўзгаришлар rischi	Инновацион циклларнинг тўхташи, инновацион даромадларнинг камайиши, сарф қилинган харажатларнинг йўқотилиши

Рискларни самарали баҳолаш ва бошқаришда, рискли воқеалар оқибатларини камайтириш йўллари топиш учун инновацион рискларни башорат қилинадиган ва башорат қилинмайдиган рисклар гуруҳларига ажратиш мақсадга мувофиқдир, яъни юзага келиши мумкин бўлган рисклар ва юзага келиши кутилмаган рисклар. Инновацион рискларнинг юзага келиши ва оқибатларини бошқариш услубларини ишлаб чиқишда рискларни бошқариладиган ва бошқарилмайдиган гуруҳларга ажратиш талаб қилинади. Бошқариладиган рисклар лойиҳанинг амалга ошириш сценарийлари ўзгарганда уларнинг миқдорий ва сифат жиҳатидан баҳолашни ўзгартиради. Бошқариладиган рисклар гуруҳига шартнома мажбуриятларини бажармаслик rischi, лойиҳа ҳужжатларининг тўлиқмаслиги ва нотўғрилиги rischi, молиялаштиришнинг қисқариши rischi, инновацион лойиҳада илмий фаолият олиб бораётган асосий ходимлар сонининг қисқариши rischi, нотўғри иқтисодий прогноз қилиш riskлари киради.

Бошқарилмайдиган рисклар қоидага тарикасида, лойиҳадан ташқарида жойлашган бўлиб, унинг вуждга келиш манбалари лойиҳалашдан ташқарида бўлади. Масалан, табиий ва иқлим шароитларининг ўзгариш rischi, қонунчиликдаги ўзгаришлар ва мамлакатдаги мавжуд иқтисодий вазият билан боғлиқ рисклар, ташқи иқтисодий ва банк (фоизлар, депозитлар, кредитлар ва ҳ.к) riskлари.

Рискларни гуруҳларга ажратиш бошқариш функцияларини (режалаштириш, ҳисоб, назорат, таҳлил) бошқариладиган риск гуруҳларига йўналтиришга, шунингдек бошқариб бўлмайдиган омилларни бартараф этиш учун ресурсларни самарали ишлатишга имкон беради.

5. Хулоса ва таклифлар.

Корхонанинг инновацион фаолияти юқори даражадаги рискларни ўз ичига олади. Об'ектив равишда ҳар қандай янгиликнинг ортида ноаниқлик, мавҳум ва номаълум ҳодисалар, қутилмаган иқтисодий, техник, ташкилий ва бошқа муаммолар ётади. Инновацияларнинг юқори рисклилиги даражаси корхоналарни янги ғояларга этиёткорона қарашни, товарлар, хизматлар, технологияларни сезиларсиз жорий этишга, уларни қисман яхшилаш, янгилаш йўлини танлашни афзал кўришади, шу билан бирга улар инновацияларни жорий этишни сунъий равишда секинлаштиришади ва фойда олишни камайтиришади. .

Инновацион рисклар нафақат молиявий, балки меҳнат, технологик, ижтимоий, иқтисодий, имиж ва бошқа кўплаб йўқотишларга олиб келиши мумкин. Шу сабабли, инновацияларда рискларга қарши чоралар билан ўзгартиришни таъминлаш учун инновацион рискларни бошқаришнинг самарали тизимини яратиш зарурдир. Ушбу мақсадга эришиш учун биринчи навбатда рискларни алоҳида турларга ажратиш, уларни аниқлаш ва шунга мувофиқ бошқариш стратегиясини ишлаб чиқиш имконини берадиган рискларни тизимлаштириш, гуруҳлаштириш ҳисобланади.

Мақолада келтирилган инновацион рискларни гуруҳлаштириш келажақда тадқиқотчиларга рискларни баҳолаш усулларини ўрганиш ва уларни бошқариш тизимини ташкил этишга ёрдам беради.

Адабиётлар:

1. Cantillon R. (1952) *Essay sur la nature du commerce en général*. Ed. Alfred Sauvy, Paris: Institut national d'études démographiques. Pages 592.
2. Филин С. (2000) Неопределенность и риск. Место инновационного риска в классификации рисков // *Управление риском*. -№4. -С. 25-30.
3. Стрельцов А. (2000) Оценка риска при обновлении производственного аппарата // *Управление риском*. – №2. – С. 12-14.
4. Грачева М.В. (2001) *Риск-анализ инвестиционного проекта: Учебник*. – М.: Юнити-Дана. – 351 с.
5. Грабовый П.Г. (1994) *Риски в современном бизнесе / П.Г. Грабовый, С.Н. Петрова, С.И. Полтавцев и др.* – М.: Аланс, – 200 с.
6. Илляшенко С.М. (2004) *Економічний ризик: Навч.посібн. 2-ге вид.,доп.перероб.* – К.: Центр навчальної літератури, – 220 с.
7. Альгин В. (2001) Анализ и оценка риска и неопределенности при принятии инвестиционных решений // *Управление риском*. – №3. – С. 21-29.
8. Балабанов И.Т. (1996) *Риск-менеджмент: Учебник*. – М.: Финансы и статистика. – 192 с.
9. Масленчиков Ю.С. (1998) Системное и ситуационное управление банковской деятельностью // *Бизнес и банки*. – №3. – С. 2.

- 10.Егорова Е.Е. (2002) Еще раз о сущности риска и системном подходе // Управление риском. –№2.–С.9-12.
- 11.Серегин Е.В. (1994) Предпринимательские риски: Учебное пособие. – М.: Финансовая академия. – 40с.
- 12.Василенко В.А, Шматько В.Г. (2003) Інноваційний менеджмент: Навчальний посібник. – К:ЦУЛ, Феникс. – 440 с.
- 13.Микитюк П.П. (2009) Інноваційна діяльність. Навч. посібн. – К.: «Центр учбової літератури». – 391 с.
- 14.Онишко С.В. (2008) Фінансове забезпечення інноваційної діяльності: Навч посібник. – К.: КНТ. – 55 с.
- 15.Васильева Т.А. (2005) Риск-менеджмент инноваций [Монография.] / Т.А. Васильева, О.Н. Диденко, А.А. Епифанов и др. – Сумы: «Деловые перспективы». – 260 с.
- 16.Sagdiyev R.S. Innovatsion faoliyatda risklarning mohiyati va guruhlanishi // “Moliya va bank ishi” elektron ilmiy jurnali. III son. may - iyun, 2020 255-260 b.